

लुँती अजिमा जात्रा र जीव आहुति होम Lunti Ajima Jatra and Jiva Aahuti Homa

डा. महेश कुमार आचार्य
सह-प्राध्यापक, संस्कृति केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.
mahesh.acharya@cdnhca.tu.edu.np

Abstracts

On the western side of the Kantipur city lies a temple of mother goddesses called Luti Ajima by the local Newar community. This mother goddess is one of the eight ancient mother goddesses known as Indrani. Luti Ajima. She is the protector goddess of the Newar community of Tyodah and Thahity. The goddess was accepted as the protector deity and her idol was housed at the senior member's house. Every year the goddess is taken to her temple at the river bank near the crematory ground, a special tantric puja, and homa is performed and the next day a chariot procession is performed called Luti Ajima Jatra or Indrani Jatra. Such an important Jatra is losing its charm because of urbanization and the decontamination of the river. Along with this the tantric puja and Homa performed during this Jatra are also on the verge of extinction. So, at this moment, intense research is much needed to answer some of the research questions. Like Who is Luti Ajima? What is the meaning and significance of the Jatra and What type of tantric Homa is performed at the premises of the temple? The present study has been carried out to find the answer to the above-mentioned questions. Qualitative research design has been selected. Direct observation and interview with persons involved in the Jatra and Homa along with the published materials on the same subject have been consulted. The study is completed after compiling and checking the facts and reaching the final conclusion using a qualitative method. The final outcome of the research is that Luti Ajima is the same mother goddess described by the Hindu scriptures as Indrani but here she is worshipped as a local deity. The Homa that is performed is done to revitalize the cosmic energy of the goddess. Along with this the Homa performed here with the animal sacrifice is a different one than the Vedic Homa and it reflects Tantric Shaktism.

Keywords: Ajima tradition, Indrayani Jatra, Jiva Ahauti, Sarpa Ahuti, Trantik Homa

लेखसार

मध्यकालीन काठमाडौं सहरको पश्चिमतर्फ विष्णुमती नदी किनारको ढल्को टोलमा एक शक्तिपीठ रहेको छ जसलाई स्थानीय नेवार समुदायले लुँती अजिमा नामले सम्बोधन गर्ने गर्दछन् । पौराणिक कालकी अष्टमातृका देवी मध्येकै एक इन्द्राणीको रूपमा पुजिने यी लुँती अजिमा काठमाडौंको पुरानो बस्ती त्यौड टोल र ठाँहीट क्षेत्रका नेवार बस्तीको संरक्षक देवी हुन् । मध्यकालमा उनलाई उक्त टोलका बासिन्दाहरूले बस्तीको रक्षक देवी स्वीकार गरे र टोलकै अग्रज व्यक्तिका घरमा स्थापना गरी पूजाआजा गर्ने परम्परा चलाए । यी अजिमालाई हरेक वर्ष मसानघाट क्षेत्रको पीठमा लग्ने, विशेष तान्त्रिक पूजा र होम गर्ने तथा भोलिपल्ट जात्राका साथमा यी अजिमालाई टोलमै स्थापना गर्ने परम्परा रहेको छ । यसलाई लुँती अजिमा जात्रा वा इन्द्राणी जात्रा भनिन्छ । यस्तो महत्त्वपूर्ण जात्रा र होम अधिक सहरीकरण र नदीको जलप्रदूषणको कारणले र तान्त्रिक पूजा विधिको विश्मरणको कारणले लोप हुने अवस्थामा पुग्न लाग्दा पनि यस विषयमा गहिरो खोजको अभाव रहेको छ । लुँती अजिमा कस्तो प्रकारको मातृशक्ति हुन् ? यस अजिमा जात्राको अर्थ र प्रयोजन के हो ? र यस अवसरमा गरिने जीव आहुति होम कस्तो प्रकृतिको होम हो ? भन्ने मुख्य शोध प्रश्नहरूको उत्तर खोजीको उदेश्यले यो अध्ययन कार्य गरिएको हो । यसका लागि गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन विधि छनोट गरिएको छ । प्रत्यक्ष अवलोकनबाट, जात्रा र होमकार्यमा संलग्न सम्बन्धित व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ताबाट र प्रकाशित पूर्व साहित्यहरूबाट तथ्यहरू सङ्कलन गर्ने कार्य गरिएको छ । संकलित तथ्यहरूको सम्पादन, तिनको सत्यता परीक्षण र तथ्यहरूको समीक्षा एवं विश्लेषण गरेर निश्कर्षमा पुग्ने वर्णनात्मक विधिको अनुसरण गर्दै यो अध्ययन पूरा गरिएको छ । अध्ययनबाट यी अजिमा हिन्दु धार्मिक साहित्यले वर्णन गरेको इन्द्राणी नै रहे तापनि भिन्न व्यक्तित्व भएको स्थानीय देवीको रूपमा स्थापित हुन पुगेको तथ्य प्रकाशमा आएको छ । यसै गरी उनको जात्रा शाक्त तान्त्रिक पूजा र जीव आहुति होम मार्फत् उनमा रक्षा शक्ति पुनः स्थापना गराउने धार्मिक उत्सवको रूपमा प्रचलनमा रही आएको तथ्य प्रकाशमा आएको छ । यस बाहेक जात्राको अवसरमा हुने जीव आहुति होम हिन्दु वैदिक होमभन्दा भिन्न तान्त्रिक शाक्त परम्पराको जीव आहुति होम रहेको तथ्य पनि यस अध्ययनबाट प्रकाशमा आएको छ ।

शब्दकुञ्जी: अजिमा परम्परा, इन्द्राणीजात्रा, जीव आहुति, सर्प आहुति, तान्त्रिक होम ।

विषय परिचय र अध्ययनको पृष्ठभूमि

काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नम्बर १७ स्थित ढल्को टोलको विष्णुमती नदी किनारमा एक शक्ति पीठ रही आएको छ । यस पीठलाई स्थानिय नेवार समुदायले लुँती अजिमा नामले सम्बोधन गर्दछन् । यी अष्टमातृका मध्ये इन्द्राणीको एक स्वरूप रहेको विश्वास गरिन्छ । यिनको देवघर (देउ छैँ) काठमाडौंको त्यौड टोलमा रहेको छ, जहाँ उनको प्रतिमा वर्षभर राखिन्छ र पूजाआजा गरिन्छ । ढल्को टोलस्थित विष्णुमती किनारमा रहेको प्यागोडा शैलीको मन्दिर भने यी लुँती अजिमाको पीठ मात्र हो । यस पीठमा यी देवीको प्रतिमालाई वर्षको एक दिन मात्र ल्याइन्छ । तान्त्रिक पूजाआजा र ज्यूँदा जीव जन्तुलाई अग्नीमा आहुति दिने विधि सहितको होम (जीव आहुति) गरिन्छ र भोलिपल्ट खटजात्राका साथमा सहरका विभिन्न टोलहरूको परिक्रमा गराउँदै पुनः त्यौड टोलको देवघरमा भित्राउने गरिन्छ । यस जात्रामा यी बाहेक आसपासका टोलका अन्य देवदेवीको सामूहिक जात्रा सम्पन्न गर्ने परम्परा पनि रहेको छ । यद्यपि जात्राको मुख्य आकर्षण भने लुँती

अजिमा वा इन्द्राणीको खटजात्रा मानिन्छ । त्यसैले मार्ग कृष्ण त्रयोदशीका दिनमा त्यौडस्थित देवीको घरदेखि पीठसम्मको यात्रा, चतुदर्शीको दिन उज्यालो हुनु पूर्वको जीव आहुति होम, दिउसोको समयमा ठाँहिटिसम्मको फिर्ता यात्रा औँसीका दिनमा गरिने इन्द्राणी र उनका सन्तान मानिने क्षेत्रपाटीस्थित स्वां छपू गणेश, धोबीचौरको भुँडे गणेश, विष्णुमतीपारिको शोभा भगवती, ज्वालामाई र मचा खः समेतको खटहरूलाई सामूहिक रूपमा टोल टोलमा घुमाइने खटयात्रालाई समग्रमा इन्द्राणी जात्रा वा लुँती अजिमा जात्रा भन्ने गरिन्छ । काठमाडौँका अनेकौँ जात्राहरूमध्ये यो काठमाडौँ सहरका पुरानो बस्तीका बासिन्दाहरूको व्यापक सहभागिता रहने महत्त्वपूर्ण जात्रा एवं धार्मिक उत्सव हो ।

काठमाडौँ उपत्यका वर्षभरि नै जात्रा मनाइने स्थानको रूपमा परिचित रहेको छ । यहाँ अनेकौँ प्रकृतिका जात्राहरू प्रचलनमा रहेका छन् । यीमध्ये केही जात्राहरू सहर वा मानव बस्तीका रक्षक मानिएका देवदेवीलाई वर्षको एकपटक मसानघाट क्षेत्रमा रहेका पीठहरूमा लैजाने, गणेश र भैरवका साथमा उनीहरूको रात्रिकालीन तान्त्रिक पूजाआजा, पशुबलि तथा होम गर्ने र पुनः बस्तीका बीचमा रहेका देवघरमै जात्रा एवं उत्सवका साथमा फिर्ता गराउने प्रकृतिका छन् । कीर्तिपुर क्षेत्रका सात गाउँले जात्रा, पाटन क्षेत्रको क्वयनाः गणेशको जात्रा र काठमाडौँको यो लुँती अजिमा जात्रा यस्तै प्रकृतिका जात्रा हुन् । यी जात्रामा अष्टमातृकामध्ये ठाउँ अनुसार फरक हुँने गरी कुनै एकमातृका, भैरव वा गणेशलाई बस्तीको रक्षक देवदेवी स्वीकार गरिएको हुन्छ र सोही देवदेवीको वार्षिक जात्रा गरिन्छ । जात्रामा यी तीन किसिमका देवदेवीलाई साथमै पूजाआजा गरिन्छ । यस्ता जात्रामा रात्रिकालमा विशेष तान्त्रिक पूजा, होम र बलि दिने कार्य गरिन्छ । यी विशेषता यस्ता सबै जात्रामा समान रूपले देख्न सकिन्छ । यसपछिको देव वा देवीको फिर्ती यात्रा निकै उत्सवमय हुनु पनि यस्ता जात्राको विशेषता बन्न पुगेको देखिन्छ । काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका नेवार बस्तीमा अभ्यासमा रहेको यस प्रकृतिका जात्राहरूमध्ये यो पनि एक हो । यसमा प्राचीन काठमाडौँ सहरको रक्षक देवी लुँती अजिमा वा इन्द्राणी हुन् भन्ने विश्वास गरिन्छ, र उनैको वार्षिक जात्रा सम्पन्न गरिन्छ ।

यस्तो महत्त्वपूर्ण जात्राको परिचय, जात्रा सम्बद्ध लोक विश्वासहरूको सङ्कलन, यस अवसरमा गरिने होम कार्य र इन्द्राणी पीठका विषयमा संक्षिप्त जानकारी दिलाउने कार्यको आरम्भ Mary Anderson, हरिराम जोशी, Bert van den Hoek & Bal Gopal Shresrtha, तीना मानन्धर तथा पुण्य नकर्मी आदि अग्रज खोजकर्ताबाट भएको छ । यसो भए तापनि अहिलेसम्म लुँती अजिमा कस्तो प्रकारको मातृशक्ति हुन् ? यस अजिमा जात्राको अर्थ र प्रयोजन के हो ? र यस अवसरमा गरिने जीव आहुति होम कस्तो प्रकृतिको होम हो ? भन्ने प्रश्नहरू अनुत्तरित नै रहेका छन् । यी शोध समस्याका आधारमा लुँती अजिमाको धार्मिक परिचयको खोजी, जात्राको अर्थ र प्रयोजनको खोजी र यस अवसरमा गरिने जीव आहुति होमको प्रकृति र धार्मिक पृष्ठभूमिको खोजीको उद्देश्यले यो अध्ययन अधि बढाइएको हो ।

अध्ययन विधि

काठमाडौँका नेवार समुदायमा लोकप्रिय मातृदेवी लुँती अजिमाको धार्मिक व्यक्तित्व, उनको जात्राको अर्थ र प्रयोजन एवं यस अवसरमा हुने जीव आहुति होमको प्रकृतिको खोजीमा यो अध्ययन विशेष रूपले केन्द्रित रहेको छ । त्यसैले यो पूर्णरूपले गुणात्मक प्रकृतिको सांस्कृतिक अध्ययन हो । यस प्रकारका अमूर्त सांस्कृतिक

सम्पदाको अन्वेषण कार्यमा केन्द्रित शोधकार्य गुणात्मक प्रकृतिको हुनु स्वभाविक मानिन्छ । त्यसैले यसका लागि आवश्यक तथ्यहरू पनि गुणात्मक प्रकृतिका शोधलाई उपयुक्त हुने गरी सङ्कलन गरिएको छ । तथ्य सङ्कलनका प्राथमिक स्रोत मानिने अवलोकन र अन्तर्वार्ता विधिबाट अधिकांश तथ्यहरू सङ्कलन गरिएका छन् । वि.सं. २०७९ मंसिर ५, ६ र ७ गते सम्पन्न भएको यो जात्रालाई प्रत्यक्ष अवलोकन गरेर अधिकांश तथ्यहरू सङ्कलन गरिएका छन् । जात्रा संचालनको विधिविधान, पूजा परम्पराको विधिविधान, होमको विधि र प्रक्रिया सम्बन्धी तथ्यहरू अवलोकन विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ । पूजा कार्यमा संलग्न व्यक्ति, होमकार्यमा संलग्न व्यक्ति र जात्रामा सहभागी व्यक्तिहरू समेत जम्मा ६ जना सूचना दाताहरूसँग विषयगत खुल्ला प्रश्नहरू सोध्ने प्रकृतिको अन्तर्वार्ता गरिएको छ । यी व्यक्तिहरूसँग पनि जात्रा, पूजा र होमको विधि र प्रक्रिया सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधिएको थियो । त्रि.वि., संस्कृति विभागका प्राध्यापक २ जनासँग पनि अन्तर्वार्ता गरिएको थियो । यी दुई विषय विज्ञहरूसँग जात्राका विधि विधानहरूको अर्थ र प्रयोजन, अजिमा सम्बन्धी नेवार परम्पराको इतिहास, वैदिक परम्पराको होम र यस जात्रामा गरिने होम बीचको फरक जस्ता विषयमा खुल्ला प्रश्नहरू सोधेर तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस बाहेक तथ्य प्राप्तिको द्वितीय स्रोत मानिने पूर्व प्रकाशित पुस्तक एवं लेखहरूबाट पनि आवश्यक तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्यहरूको सम्पादन गर्ने, सत्यता परीक्षण गर्ने र तथ्यको विश्वसनीयता प्रमाणित भएपछि मात्र अध्ययनमा संकलित तथ्यहरू लेखमा उपयोग गर्ने कार्य गरिएको छ । छलफल खण्डमा तथ्यहरूले सङ्केत गरेका सत्यहरू पहिचान गर्ने कार्य गरिएको छ र यसकै आधारमा निष्कर्ष निर्माण गरिएको छ । यसरी हेर्दा विश्वास योग्य तथ्यहरूको विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेर अध्ययन कार्य सम्पन्न भएको छ । त्यसैले यो आलेख गुणात्मक प्रकृतिको र विशेषगरी अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको खोजी र विश्लेषण गरिएको शोध प्रतिवेदनको रूपमा रहेको छ ।

मुख्य प्राप्ति

लुँती अजिमाको धार्मिक परिचय, उनको जात्राको अर्थ र प्रयोजन एवं यस अवसरमा हुने होमको स्वरूप वा प्रकृतिको खोजी गर्ने क्रममा प्राथमिक स्रोतहरूबाट र द्वितीय स्रोतहरूबाट यस सम्बन्धमा विभिन्न जानकारीहरू प्राप्त हुन आएका छन् । यी प्राप्ति वा जानकारीहरूलाई विभिन्न शीर्षकहरूमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

काठमाडौँ उपत्यकाको अजिमा परम्परा

लुँती अजिमाको जात्रा र जात्राको अवसरमा गरिने होमको विषयमा चर्चा गर्नुपूर्व काठमाडौँ उपत्यकामा विकसित अजिमा परम्परा र यसको इतिहासको विषयमा खोजी हुनु सान्दर्भिक देखिएको छ । अध्ययनको मुख्य विषय रहेको यस जात्रामा खटयात्रा गराइने प्रमुख देवी लुँती अजिमा हुन् । नेवारी भाषामा अजिमाको अर्थ हजूरआमा र देवी भन्ने हुन्छ (Gutschow, Kolver & Shrestha, 1986, p. 19) । यस आधारमा हजूरआमा स्वरूपकी देवी वा मातृशक्तिलाई नेवार समुदायले अजिमा भन्ने गर्दछन् । नेवार समुदायले यस्ता अजिमाहरूलाई आफू, आफ्ना सन्तान, परिवारका सदस्य तथा समग्र बस्तीको रक्षा गर्ने आफ्ना इष्टदेवीको रूपमा स्वीकार गर्ने गर्दछन् । स्थानीय नेवार समुदायले महिला स्वरूपमा कल्पना र पूजा गर्ने महान हजूरआमा भन्ने अर्थमा

स्थानिय मातृशक्तिहरूलाई अजिमाको पूजा उपासनागर्दछन् । यस्तै प्रकृतिका हिन्दु तथा बौद्ध तान्त्र या योग सम्बद्ध स्त्री देविहरूलाई काठमाडौंका नेवार समुदायले योगिनीको रूपमा पनि पूजा उपासना गर्ने परम्परा रहेको छ । यी मातृशक्तिहरूका छोरा, दिदी बहिनी वा आमाहरू हुने कल्पना गरेको पाइन्छ , तर यस्ता मातृशक्तिको पिता वा श्रीमानको भने कल्पना गरिएको पाइदैन (Coon, 1989, p. 2) । त्यसैले अजिमाहरू पुरुषदेवताका पत्नी वा छोरीभन्दा माथिल्लो स्तरका स्वतन्त्र मातृशक्ति हुन् जसले उपत्यकाभित्रका नेवार समुदायको रक्षा वा संरक्षण गर्ने गर्दछन् ।

काठमाडौं उपत्यका भित्रका अजिमा वा योगिनीहरू वास्तवमा हिन्दु शाक्त परम्परा, बौद्ध शाक्त परम्परा र स्थानीय नेवार समुदायको मातृसत्ता प्रतिको भुकावको सम्मिश्रणबाट सृजित धार्मिक विश्वासको मूर्त स्वरूप हुन् । यस्ता अजिमाहरूको कल्पनाको प्रमुख आधार भने हिन्दु शाक्त परम्परा नै हो । त्यसैले काठमाडौं उपत्यकाभित्रका अजिमाहरूको इतिहासको अध्ययनको लागि यहाँको शाक्त परम्पराको इतिहासलाई पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

उच्चपुरापाषाण युगका प्रस्तर औजारका साथमा योनि, स्तन, पेट र नितम्बलाई अस्वभाविक रूपले ठूलो देखाइएका अपूर्ण नारी आकृति प्राप्त भएका छन् (Peter, 2016, p.2) । भेनसका मूर्ति भनिने यी आकृतिका आधारमा पुरातत्त्वविदहरू पाषाण युगमै मातृशक्तिको उपासना आरम्भ भएको विश्वास गर्दछन् (Softer, Adovasio & Hyland, 2000, p. 514) । मातृशक्ति उपासनाको यो पाषाणकालीन परम्परालाई हिन्दु समाजले पनि ऋग्वैदिककालदेखि नै आत्मसात गरेको देखिन्छ । ऋग्वेद (१०: ३६: ०२)मा अदिति नामकी मातृशक्तिलाई इच्छा, सम्पत्ति, शुद्धता, स्वर्ग र शास्वत उपहारको लागि आह्वान गरिएको र ऋग्वेदमै (१: ११३: १) उषालाई सुन्दर कन्या, कौमार्ययुक्त नारी, योद्धा, मानव रक्षक र संसारकै आमा स्वरूपकी देवीको रूपमा वर्णन गरिएबाट (Letha, 2019, p. 82) यो कुराको पुष्टि हुन्छ । ऋग्वैदिक मातृशक्ति उपासनाको हिन्दु परम्परा पौराणिक साहित्यको रचनाकालदेखि समूहिक मातृ पूजक परम्परामा परिवर्तन भएको र सप्तमातृका वा अष्टमातृका सम्बन्धी अवधारणको विकास हुन पुगेको देखिन्छ । छैटौं शताब्दीमा रचना भएको विश्वास गरिने मार्कण्डेय पुराणको देवी माहात्म्य खण्डमा पहिलो पटक इन्द्राणी सहित वैष्णवी, वाराही, ब्राह्मी, माहेश्वरी, चामुण्डा र महालक्ष्मी नामका सप्तमातृकाहरूको वर्णन पाइन्छ (Goswami, Gupta & Jha, 2005, p.1) । यसरी इश्वीको छैटौं शताब्दीसम्म आइपुग्दा पुरानो एकल मातृशक्ति उपासनाको परम्पराले सामूहिक मातृशक्ति उपासनाको स्वरूप ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

मातृ शक्ति उपासनाको यस्तो परम्परा नेपालको काठमाडौं उपत्यका बाहिर इशापूर्वमा नै प्रवेश गरिसकेको तथ्य कपिलवस्तुको उत्खननबाट प्राप्त मौर्यकालीन (ई.पु. तेस्रो सताब्दी) देवी वा लक्ष्मीका खण्डित आकृतिहरूको प्राप्तिले पुष्टि गरेको छ (Rijal, 1979, p.44) । काठमाडौं उपत्यकाभित्र भने इश्वीको तेस्रो शताब्दीसम्ममा मातृका पूजाको अभ्यास आरम्भ भैसकेको देखिन्छ । काठमाडौंको कीर्तिपुर बाघ भैरव, कीर्तिपुर क्षेत्रकै बल्लु खोला, मालिगाँउ, वगलामुखी आदि स्थानबाट प्राप्त तेस्रो शताब्दीतिरका मातृकाका प्रस्तर मूर्तिहरू (Bangdel, 1982, p.27) ले यस तथ्यलाई स्पष्ट पारेका छन् । लिच्छविकाल र मध्यकालमा काठमाडौं उपत्यकाभित्र हिन्दु पुराणहरूको प्रभाव तथा महायानी र बज्रयानी बौद्ध धर्मको प्रभावले हिन्दु तथा बौद्ध देवीहरूको लोक पूज्यता अभूँ बढ्दै गयो । देवीहरू प्रजनन शक्ति, मातृत्व शक्ति र सामरिक शक्तिका श्रोत

मानिन थाले । फलस्वरूप काठमाडौँमा अनेकौ शक्ति पीठहरूको स्थापना भयो । यहाँ हिन्दु र बौद्ध धर्मका देवीहरू स्थानीय देवीहरूमा रूपान्तरित हुन पुगे र उनीहरूलाई आमा बुझाउने माई र हजूरआमा बुझाउने अजिमा शब्दले सम्बोधन गर्ने परम्पराको विकास हुन पुग्यो (Slusser, 1982, p. 307) । मध्यकालसम्म आइपुग्दा मातृत्व शक्ति र सामरिक शक्तिका श्रोत मानिने अनेकौ अजिमाहरू नेवार समुदायमा स्थापित र लोकप्रिय हुन पुगेको देखिन्छ । हिन्दु र बौद्ध नेवार समुदायले समान आस्था र विश्वासका साथमा पूजा गरिने मातृत्व शक्तिका रूपमा रहेका यस्ता अजिमाहरू काठमाडौँ उपत्यकाभित्र हारति अजिमा (स्वयंभू), अन्नपूर्ण अजिमा (असन), लुमरी अजिमा (भद्रकाली), कङ्गा अजिमा (कंकेश्वरी), लुँती अजिमा (ढल्को) म्हेपी अजिमा (ज्ञानेश्वर), मैती अजिमा (मैती देवी), तकती अजिमा (निलबाराही), डतभुलु अजिमा (नरदेवी), फिस अजिमा (माइतिघर नजिक), पासिक्व अजिमा (कमलादी), कलांभुलु अजिमा (रक्तकाली), भयलु अजिमा (कमलाक्षी) आदि स्थानीय नाम र परिचयका साथमा स्थापना गरिए र पूजाआजा हुन थाल्यो । यसै मध्ये एक हुन् लुँती अजिमा ।

इन्द्राणी मातृका र लुँती अजिमा

काठमाडौँको त्यौडटोलमा घर हुने र ढल्को टोलको विष्णुमती किनारमा पीठ हुने लुँती अजिमा हिन्दु पौराणिक साहित्यमा वर्णीत् सप्तमातृका मध्ये इन्द्राणी मातृकाकै स्थायिन परिवर्तित् स्वरूप मानिन्छ । तर काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रहेका सबै इन्द्राणीहरू भने लुँती अजिमा होइनन् । त्यसैले यस विषयमा स्पष्ट हुनको लागि उपत्यका भित्रका इन्द्राणी पीठहरूको विषयमा र ढल्को टोलकी अजिमाको नाम लुँती अजिमा रहेको विषयमा थप चर्चा आवश्यक देखिएको छ ।

पौराणिक कालमा विकसित सप्तमातृका मध्ये एक इन्द्राणी हुन् । उनको अर्को नाम शची पनि हो । ऋग्वैदिक साहित्यमा सुन्दर देवीको रूपमा वर्णन गरिएकी इन्द्राणीलाई महाकाव्य तथा पुराणहरूले देवराज इन्द्रकी पत्नीको रूपमा वर्णन गरेका छन् । उनलाई कश्यप ऋषि र दनुकी नातिनि तथा असुर पुलोमाकी छोरीको रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । यी मातृकाका जयन्त, ऋषभ तथा मिदुष नामका छोरा र जयन्ती नामकी छोरी रहेको वर्णन पुराणहरूले गरेका छन् (Indrani Devi-Wife of lord Indra, n.d.) । अन्य मातृकाहरू त्रिदेव (ब्रह्मा, विष्णु र महेश)सँग सम्बन्धित रहेको, तर इन्द्राणी भने देवराज इन्द्रसँग सम्बन्धित रहेको विश्वास गरिन्छ । उत्तरवैदिक हिन्दु साहित्यले इन्द्रलाई देवराजको रूपमा वर्णन गरेपछि हिन्दु समाजमा इन्द्राणी मातृकाको पनि लोकप्रियता बढ्नु स्वभाविकै थियो ।

काठमाडौँ उपत्यकामा मध्यकालसम्म आइपुग्दा इन्द्राणीको लोकप्रियता बढ्दै गएको देखिन्छ । त्यसवेला अष्टदिक्पालको स्थान अष्टमातृकाहरूले लिएका थिए । राज्यको वा बस्तीको आठै दिशामा बसेर अष्टमातृकाहरूले बस्तीको रक्षा गर्दछन् भन्ने विश्वास विकसित हुँदै थियो । यस कारणले मध्यकालमा मातृकाहरूलाई बस्तीको रक्षको रूपमा स्थापना गर्ने परम्पराको विकास भयो । यसै क्रममा बस्तीको रक्षक देवीको रूपमा उपत्यकामा अन्य मातृकाका साथसाथै इन्द्राणी मातृकालाई पनि स्थापना गर्ने क्रम आरम्भ भएको देखिन्छ । यसै क्रममा पछिल्लो मध्यकालमा भक्तपुर, पाटन, कीर्तिपुर र काठमाडौँमा इन्द्राणीका पीठहरू स्थापना भएको देखिन्छ ।

भक्तपुरको इन्द्राणी मन्दिरबाट ने.सं.७७१ (सन् १६५०)को अभिलेख पाइएको छ र भक्तपुरकै ठीमीको इन्द्राणी मन्दिको निर्माण ने.सं.८२२ (सन् १७०२) मा बनेको अभिलेखीय प्रमाण प्राप्त हुन आएको छ (Regmi,

1960, p.579) । ललितपुर महानगरपालिका वडा नं २ को वडा कार्यालय नजिक पनि उत्तर मध्यकालीन इन्द्राणी मन्दिर रहेको छ । कीर्तिपुरमा पनि यस्तै इन्द्राणी पीठ रहेको छ, जसको निर्माण ने.सं. ७९० (सन् १६६९) तिर बनेको देखिन्छ (श्रेष्ठ, वि.सं. २०५७, पृ.५५) । यसै क्रममा काठमाडौंको विष्णुमती किनारमा पनि इन्द्राणीको मन्दिर बनेको देखिन्छ । यो मन्दिरको ऐतिहासिकता स्पष्ट पार्ने ठोस प्रमाण प्राप्त हुन सकेको छैन । वंशावलीहरूले यो इन्द्राणी पीठ गुणकामदेवले बनाएको उल्लेख गरेका छन् । मन्दिरको गुठी चलाउने ठकूहरूले यस मन्दिरको स्थापना रत्नेश्वर मल्लले गरेको भन्दछन् जुन मध्यकालीन राजा रत्नमल्ल हुन सक्छन् (नकर्मि, १९८४, पृ.५४) । यस भनाइलाई विश्वास गर्दा यो मन्दिरको स्थापना सन् १५२० भन्दा अघि नै भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । किनभने मध्यकालीन काठमाडौं राज्यका पहिलो राजा रत्नमल्लको मृत्यु ने.सं. ६४० (सन् १५२०) भाद्र शुक्ल १२ शनिबारको दिनमा भएको थियो (Regmi, 1960, p.579) । पक्कै उनको मृत्युपूर्व नै यसको निर्माण भए होला । यस आधारमा काठमाडौंको इन्द्राणी मन्दिरको ऐतिहासिकता सोह्रौं शताब्दीसम्म पुग्न सक्ने देखिन्छ । यसरी हेर्दा उपत्यकाभित्रका प्रमुख सहरमा १६औं १७ औं शताब्दीमा इन्द्राणी देवीका मन्दिर एवं पीठहरू स्थापना भएका थिए । यीमध्ये अन्य स्थानका इन्द्राणीलाई यही नामले सम्बोधन गरिन्छ । तर, काठमाडौंमा स्थापित इन्द्राणीको स्थानीय नाम भने लुँती अजिमाको रूपमा प्रसिद्ध रहेको छ ।

उपत्यकाभित्रका अन्य इन्द्राणीको व्यक्तित्व पौराणिक ग्रन्थले वर्णन गरे अनुसारको कल्पना गरिएको पाइन्छ । तर इन्द्राणीकै स्वरूप मानिए तापनि लुँती अजिमाको व्यक्तित्व भने भिन्न स्वरूपको कल्पना गरेको देखिन्छ । प्रचलित एक किम्बदन्तीले लुँती अजिमा कुनै समय एक गरिब विधवाको रूपमा अभावका दिन बिताई रहेको र उनले आफ्ना धेरै सन्तानहरूको खानपान र लुगाफाटोको बन्दोबस्तको लागि निकै संघर्ष गरिरहेको वर्णन गर्दछ (Anderson, 1977, p.194) । स्थानीय नेवार समुदायले काठमाडौंका भद्रकाली, टंकेश्वरी, कंकेश्वरी, श्वेतकाली, रक्तकाली, र मैतीदेवी यिनका दिदीबहिनीहरू मान्दछन् (जोशी, वि.सं. २०६०, पृ.१८७) । लोक आख्यानमा वर्णन गरिए अनुसार एक समय यी दिदीबहिनीहरूको भोजमा गएको लुँती अजिमा र उनका सन्तानहरूलाई दिदीबहिनीहरूले गरिब भएकै कारणले अपमान गरेका थिए । उनीहरूको यस्तो अपमान सहन नसकी लुँती अजिमा सन्तानलाई साथ लिएर भोकै घर फर्कनुपरेको थियो । फर्कदा बाटोमा कसैले दिएको फर्सी घरमा आई पकाउँदा सुनको भोल बनेपछि, उनको गरिबी हटेको जनविश्वास रहेको छ (जोशी, वि.सं. २०६०, पृ.१८७) । फर्सी सुनको भोल बनेपछि यिनको गरिबी हटेको जनविश्वासकै आधारमा यी अजिमाको नाम नेवारी भाषाको सुन बुझाउने लुँ र भोल बुझाउने ती मिलेर लुँती अजिमा रहन गएको विश्वास गरिन्छ । त्यसैले इन्द्राणी भनिए तापनि लुँती अजिमाको हिन्दु महाकाव्यहरूमा र पुराणहरूमा वर्णन गरिए जस्तो वैभवशाली व्यक्तित्व नभै गरिबी र धेरै सन्तानको कारणले अन्य दिदीबहिनीहरूबाट अपहेलित हुनु परेको अभावयुक्त र अधिक मातृत्वपूर्ण व्यक्तित्व कल्पना गरेको पाइएको छ ।

लुँती अजिमाको जात्रा परम्परा

लुँती अजिमाका सात दिदीबहिनीहरूमध्ये भद्रकाली, कंकेश्वरी, वटु अजिमा आदि दिदीबहिनीहरूको चैत्र महिनाको पीशाच चतुर्दशीमा जात्रा मनाउने परम्परा रहेको, तर यी अजिमाको भने उनका दिदीबहिनीहरू भन्दा चार महिना अगाडि अर्थात् मार्ग कृष्ण त्रयोदशीदेखि आमावश्यसम्म जात्रा मनाउने गरिन्छ (मानन्धर, २००८, पृ.२७) । यस जात्राको अवसरमा यी अजिमा बाहेक आसपासका अन्य देवताहरू क्षेत्रपाटीस्थित स्वां

छपू गणेश, धोबीचौरको भुँडे गणेश, विष्णुमतीपारिको शोभा भगवती, ज्वालामाई र मचा खः समेतलाई लुँती अजिमाकै सन्तान मानेर यही अवसरमा पूजा एवं जात्रा गर्ने परम्परा रहेको छ (मानन्धर, २००८, पृ.२७) ।

यस जात्राका केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरू विशेष देखिन्छन् । यो जात्रा लुँती अजिमा र उनका सन्तान मानिएका अन्य देवीदेवता समावेश गरी सामूहिक रूपमा सम्पन्न हुन्छ । यस अवसरमा सबै देवदेवीहरूलाई आ-आफ्ना देवघर (देव छैं)बाट भिकेर मसानघाट क्षेत्रमा बनाइएका उनीहरूका पीठमा ल्याइन्छ । पीठ क्षेत्रमा बनाइएका मन्दिरहरूमा उनीहरूलाई रात्रिकालीन समयमा विशेष तान्त्रिक पूजाआजा र होम गरिन्छ । लुँती अजिमा पीठमा जीव आहुति सहितको विशेष होम गरिन्छ । त्यसरी पूजा र होम गरिसकेका सबै देवदेवीहरूलाई आ-आफ्ना पीठहरूबाट उत्सवमय खटयात्रा गर्दै ठँहिट क्षेत्रमा भेट गराइन्छ । यी खटहरूलाई पुरानो काठमाडौँ सहरका टोलहरूको परिक्रमा गराई टोलटोलमा पूजाआजा गर्दै अन्त्यमा आ-आफ्ना देवघर (देव छैं)मा लगेर राखेपछि जात्रा सम्पन्न हुन्छ (व्यक्तिगत अवलोकन, वि.सं.२०७९ मंसिर ५, ६ र ७) ।

जात्राको अवसरमा यजमानको रूपमा त्यौड टोलका थकु जुजुहरूले राजाको भूमिका निर्वाह गर्ने, तलाँछीका मानन्धरहरूले व्यवस्थापक वा मन्त्रीको भूमिका निर्वाह गर्ने र विन्याननीका प्रजापतिहरूले सिपाहीको भूमिका निर्वाह गर्ने विशेष परम्परा रहेको छ (मानन्धर, २००८, पृ.२७) । यस परम्पराले जात्रालाई राजकीय जात्राको स्वरूप प्रदान गरेको देखिन्छ । जात्रामा ज्यापू, मानन्धर, कसाई तथा पोडेहरूको समेत सक्रिय सहभागिता रहनु जात्राको उल्लेखनीय पक्ष रहेको छ । जात्राको अवसरमा नेवार समुदायमा आम प्रचलनमा नरहेको सुँगुरको मासु सहितको विशेष परिकार मर जाः खुवाउने परम्परा तथा रात्रिकालीन तान्त्रिक होम र जीवहरूको आहुति पनि जात्राको विशेष पक्ष रहेको छ । यस प्रकृतिको जात्रा परम्पराको अर्थ तथा प्रयोजनका विषयमा भने छलफल खण्डमा समीक्षा गरिएको छ ।

लुँती अजिमा जात्राको होम परम्परा

वैदिक साहित्यले जीवनको उत्कृष्टताको लागि कर्म, ध्यान र ज्ञान समेत मुख्य तीन आयामहरूको व्याख्या गरेको पाइन्छ (Sushrutha, S., Nager, H.R. & Ghat, R.G., 2014, p.268) । यी मध्ये गृहस्थहरूको कर्मभित्र पर्ने महत्त्वपूर्ण पक्ष यज्ञ मानिन्छ । यज्ञलाई हिन्दु धार्मिक साहित्यहरूले मुख्य चार प्रकारका हुने बताएका छन् जसमा नित्य, नैमित्य, काम्य र प्रायश्चित्त यज्ञ पर्दछन् (Sushrutha, S., Nager, H.R. & Ghat, R.G., 2014, p.268) । यी विविध यज्ञ कार्यको एक हिस्सालाई होम वा हवन भनिन्छ । यसमा अग्नी वा अग्नी कुण्डमा विभिन्न वस्तुहरू अर्पण गरेर ती वस्तुहरू अग्नीको माध्यमबाट इश्वर समक्ष पुऱ्याउने विश्वास गरिन्छ । अग्नीलाई माध्यम बनाएर इश्वर समक्ष वस्तु अर्पण गर्ने विधि नै वास्तवमा होम हो । यस्तो होमको विधि पूर्ववैदिककालदेखि हिन्दु वा सनातन धर्म भित्र अभ्यासमा रहेको भए तापनि पछिल्लो समयमा बौद्ध र जैन धर्ममा समेत विस्तार भएको देखिन्छ । जापानमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा साइतो गोमा (Saito Goma) नाममा होम हुने गर्दछ भने नेपालकै बज्रयानी बौद्ध धर्ममा पनि यसका अनुयायी नेवार समुदायमा मृत्यू वा अन्त्येष्टी संस्कारको अवसरमा होम कार्यलाई अनिवार्य मानिन्छ (Payne & Witzel, 2016, p. 29) । जैन समुदायको श्वेताम्बर सम्प्रदायमा पनि होम सम्बन्धी अभ्यास रहेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा होमको विधि भारतीय उपमहाद्वीपमा विकसित हिन्दु, बौद्ध र जैन धर्मावलम्बीको साझा धार्मिक अभ्यास हो, जुन धार्मिक यज्ञको अवसरमा अग्नी स्थापना गरी

अग्नीमा विभिन्न वस्तुहरू अर्पण गरिन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा लुँती अजिमाको जात्रामा गरिने होमको अध्ययन हुनु जरुरी देखिएको छ ।

हिन्दु वैदिक होम परम्परा र आहुति

लुँती अजिमाको जात्राको अवसरमा ढल्को स्थित इन्द्राणी पीठमा रातको समयमा यज्ञको आयोजना गरिन्छ । उक्त यज्ञको अवसरमा रात्रिकालमा विशेष तान्त्रिक पूजा एवं होमको आयोजना गरिन्छ । यस होममा अन्य वस्तुको साथसाथै विभिन्न जीवहरूको आहुति गर्ने परम्परा रहेको छ । यहाँ गरिने होम कुन धार्मिक अभ्याससँग सम्बन्धित रहेको छ भन्ने विषयमा चर्चा गर्नु अघि हिन्दु होम परम्परा र यसमा आहुति गरिने वा आगोमा अर्पण गरिने वस्तुहरूको विषयमा समीक्षा आवश्यक रहेको छ ।

हिन्दु समाजमा वैदिककाल देखिनै यज्ञका अवसरमा गरिने होम र होमको अवसरमा विभिन्न वस्तुहरूको आहुति दिने प्रचलन रहेको विषयमा यसअघि पनि चर्चा गरिएको छ । यस प्रसङ्गमा भने हिन्दुहरूले होम गर्दा कस्ता वस्तुहरूको आहुति गर्ने गर्दछन् भन्ने विषयमा चर्चा आवश्यक देखिएको छ । वैदिक कालको आरम्भदेखि नै ऋषिहरूले होमको अवसरमा धेरै किसिमका वस्तुहरूको आहुति दिनुपर्ने बताइएको छ, जसमा शुद्ध गाईको घ्यू, पवित्र रुखका हाँगाहरू, विभिन्न किसिमका अन्नहरू, भुटेको धान, चामलबाट बनेका चरु तथा खीर जस्ता वस्तुहरू, मह, दर्भ घाँस, तथा औषधीय वनस्पतिहरू पर्दछन् (Sushruta, S., Nager, H.R. & Ghat, R.G., 2014, p.267) । यसरी हिन्दुहरूको वैदिक यज्ञको होमकार्यमा सात्विक वस्तुहरूको मात्र आहुति गरिने देखिन्छ । लुँती अजिमाको जात्राको अवसरमा भने यस्ता सात्विक वस्तुहरूलाई भन्दा जिवित अवस्थाका जीव जन्तुहरूको आहुतिलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ । त्यसैले यो होम वैदिककालको होमभन्दा भिन्न रहेको देखिन्छ ।

लुँती अजिमा होम र जीव आहुति

लुँती अजिमा जात्राको अवसरमा जीवजन्तुहरूको पनि आहुति गरिन्छ, जुन वैदिक होममा गरिने आहुतिसँग मेल खाएको देखिदैन । त्यसैले यस प्रसङ्गमा यस होमका अवसरमा गरिने धार्मिक कृत्य र आहुति प्रक्रियाको विशिष्ट पक्षको संक्षेपमा चर्चा आवश्यक देखिएको छ ।

रात्रिकालमा मल्ल थरका (थकुजुजु) पुरोहित र कर्माचार्य पुजारीद्वारा गरिने होमको तयारी पूर्व नै मन्दिरमा राँगोहरू बलि चढाउने, देवीलाई रगत अर्पण गर्ने र राँगाका टाउकाहरू मन्दिर तर्फ फर्काएर राख्ने विधिहरू सम्पन्न गरिन्छ । होम पूर्व नै मन्दिर परिसरमा रहेको क्षेत्रपालको प्रतिक प्रस्तरमाथि खाद्य परिकार चढाउने कार्य सम्पन्न गरिन्छ । क्षेत्रपालको पूजा र राँगो बलि दिएपछि मात्र होमको कार्य आरम्भ हुन्छ । इन्द्राणी पीठको आँगनमा रहेको यज्ञ कुण्डको सफाई र आवश्यक दाउरा (समिधा) को बन्दोबस्तबाट होमको आरम्भ हुन्छ । सर्वप्रथम कसाई समुदायले ल्याएको दाउरा देवघरमा पूजा गरेपछि मात्र इन्द्राणी पीठमा ल्याइन्छ र हवन कुण्डमा तहतह हुने गरी राखिन्छ । भरिएको कलश, खाद्य वस्तु तथा इन्द्राणी, कुमारी, गणेश, नाग आदिको चित्र बनाई होम क्षेत्रमा राखिन्छ । घ्यू राखिएका समिधामा अग्नी स्थापना गरिसकेपछि होमकार्य आरम्भ हुन्छ (व्यक्तिगत अवलोकन, २०६९, मार्ग ६) । यस होममा कर्माचार्य पुजारीले धार्मिक मन्त्रहरू उच्चारण गर्दै ३२ प्रकारका अनाज, गोडागुडी, तथा फलफूलहरू आहुति गर्दछन् । यही होमको समयमा थकु जुजु अर्थात् मल्ल

पुरोहितले भने मन्दिर परिसरबाट पक्रिएका जीवहरूको यज्ञ कुण्डमा आहुति गर्ने प्रचलन रहेको कुरा सन् १९९२ मा लेख प्रकाशित गर्ने विद्वानहरूले चर्चा गरेका छन् (Hoek & Shrestha, 1992, p. 65) । मन्त्र उच्चारण नगरी उनले विभिन्न जीवहरूमध्ये एक जोडीलाई मुक्त गर्ने र अर्को जोडी जीवलाई जिउदै अग्नी कुण्डमा आहुति गर्ने प्रचलन रहेको थियो । केही वर्ष अधिसम्म क्रमशः भंगेरा, फट्याङ्ग्रा, माछा, र अन्त्यमा सर्पको जोडीलाई मुक्त गर्ने र आहुति गर्ने परम्परा रहेको थियो^१ । यद्यपि हाल सहरीकरणको कारणले यी जीवहरू मन्दिर परिसरमा पाउन छाडिएपछि यो परम्परालाई निरन्तरता दिन संभव भएको देखिएन । यसरी जलचर, थलचर, नभचर र उभयचर प्रकृतिका जीवहरूको एक जोडी मुक्त गर्ने र दोस्रो जोडी जीवहरूलाई होम गर्ने विधि विगतका वर्षहरूमा समेत यहाँ रहेको देखिन्छ । यस्ता जिउदा जीवहरूको आहुति पछि इन्द्राणी पीठमा यस अधिनै बलि चढाएको राँगाको मुटु र फोक्सो होममा आहुति गरिन्छ । अन्त्यमा बलि चढाइएको राँगाको टाउको समेत हवन कुण्डमा आहुति दिइन्छ (व्यक्तिगत अवलोकन, २०६९, मार्ग ६) । यसपछि इन्द्राणी पीठमा चढाउन ल्याइएको समयवजि पुरोहितहरूले खाने गर्दछन् जसमा रक्सी, मासु, भटमास, चिउरा र अदुवा जस्ता खाद्य वस्तु समावेश हुन्छ । यो समयवजि घर फिर्ता लान नहुने बरु इन्द्राणी र उनका गण बाहेक अन्य देवदेवीहरूलाई चढाउनु पर्ने विश्वास रहिआएको छ (Hoek & Shrestha, 1992, p.65) । यसपछि मात्र यो होम समाप्त हुन्छ । होम र जीव आहुतिका यी सबै प्रक्रिया उज्यालो हुनु पूर्वको समयमा सम्पन्न भै सक्छ । भोलिपल्ट सुयोदयपछि अन्य भक्तजनहरूले हवन कुण्डको खरानी निधारमा लगाई अजिमा प्रति भक्तिभाव प्रकट गर्ने गर्दछन् (व्यक्तिगत अवलोकन, मार्ग ६, वि.सं. २०७९) ।

यसरी हेर्दा होम पूर्व गरिने राँगा बलि, क्षेत्रपालको पूजा, कर्माचार्यबाट हुने अन्न, गोडागुडी तथा फलफूलको आहुति र अन्त्यमा गरिने जीवहरूको आहुति तथा जीवहरूको मुक्ति यस होमकार्यको महत्त्वपूर्ण पक्ष रहेको देखिन्छ । यी धार्मिक कृत्यहरू सम्बन्धी यहाँ उल्लेख भएका तथ्यहरूले होमको प्रकृति जान्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

छलफल तथा निष्कर्ष

लुँती अजिमाको जात्रा र त्यस अवसरमा गरिने होमको विषयमा प्राप्त हुन आएका तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गरिसकेपछि शोध आरम्भ गर्नुअघि तय गरिएका शोध प्रश्नहरूको उत्तर खोजी गर्नका लागि प्रस्तुत तथ्यहरूले गर्ने सङ्केत र यसको अर्थका विषयमा छलफल गरी निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले यी प्रश्नमा केन्द्रित रहेर छलफललाई अधि बढाइएको छ ।

लुँती अजिमा को हुन् ? यो शोधको पहिलो प्रश्न हो । त्यसैले यस विषयमा छलफल आवश्यक देखिन्छ । आम मानिसले बुझेको कुरा के हो भने यी लुँती अजिमा सप्तमातृका वा अष्टमातृका मध्येकी एक इन्द्राणी मातृका हुन् । सप्तमातृका वा अष्टमातृका सम्बन्धी अवधारणा पुराणहरूको रचना समयदेखि लोकप्रिय भएको

१ विगत केही वर्ष अधिसम्म अभ्यासमा रहेको यो परम्परा अधिक सहरीकरण र विष्णुमती नदीको प्रदुषणको कारणले होम गर्ने जीवहरू प्राप्त हुन छाडेपछि हाल निरन्तरता दिन कठिनाई भएको देखियो । यो वर्षको होम अवलोकनको क्रममा मन्दिर परिसरमा सर्प, भंगेरा माछा आदि पाउन छाडिएको र होम गर्ने तान्त्रिक पुजारीको अभावले प्रतिकात्मक रूपमा मात्र होम सम्पन्न गर्ने र जीवहरू छाड्ने मात्र गरेको देखियो ।

हो । यद्यपी ऋग्वैदिक साहित्यले नै सप्तमातृका मध्येकी यी इन्द्राणी (उनको अर्को नाम शची)लाई सुन्दर देवीको रूपमा वर्णन गरेको देखिन्छ । उत्तर वैदिक साहित्यहरूमा भने यिनलाई देवराज इन्द्रकी रानी अर्थात् वैभवशाली नारी शक्तिको रूपमा वर्णन गरेका छन् । आमा स्वरूपमा यिनलाई जयन्त, ऋषभ, तथा मिदुष नामका छोरा र जयन्ती नामकी छोरीको आमाको रूपमा वर्णन गरिएको छ । समग्रमा हिन्दु धार्मिक साहित्यले उनलाई सुन्दर नारी, धनी वा वैभवशाली रानी र चार सन्तानकी आमाको रूपमा वर्णन गरेको छ ।

लुँती अजिमा भने भिन्न व्यक्तित्व भएकी मातृशक्ति देखिन्छन् । उनी आरम्भमा गरिब थिइन् । उनमा रानी समान वैभव थिएन । पछि सुनको भोल प्राप्त भएपछि मात्र धनी बन्न पुगेकी थिइन् । पूजा, जात्रा वा होममा इन्द्रसँग उनको प्रत्यक्ष सम्बन्ध देखिदैन वरु गणेश, भेरव, दिक्पालसँग सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । उनका भद्रकाली, टंकेश्वरी, कंकेश्वरी, श्वेतकाली, रक्तकाली, र मैतीदेवी नामका दिदीबहिनी छन् , जुन सप्तमातृका वा अष्टमातृकाभन्दा भिन्न नाम र स्वभावका देखिन्छन् । आरम्भमा उनी गरिब भएको कारणले दिदीबहिनीबाट अपहेलित र अपमानित भएकी थिइन् । गणेश, भुँडे गणेश, शोभा भगवती, ज्वालामाई र मचा खः आदि उनका सन्तान मानिन्छन्, जुन पुराणले वर्णन गरेका सन्तानभन्दा भिन्न देखिन्छन् । उनका यस्ता सन्तान धेरै रहेको विश्वास गरिन्छ । यी अजिमा रौद्र स्वरूपकी छन् । उनको रिस र आवेग शान्त पार्न जीव आहुति सहितको होम गरिन्छ । समयवजि सहितको पंचमकार अर्पण गरेर पूजा गरिन्छ । त्यसैले व्यक्तित्वका हिसाबले यी पौराणिक कालकी हिन्दु मातृकाभन्दा नितान्त भिन्न स्वरूपकी देखिन्छन् । त्यसैले यी लुँती अजिमा वास्तवमा पौराणिक मातृका इन्द्राणीको परिवर्तित स्वरूपकी देवि अर्थात् तान्त्रिक शाक्त धर्मको प्रभावमा रहेका मध्यकालीन स्थानीय नेवार समुदायले कल्पना गरिएकी स्थानिय मातृशक्ति वा हजूरआमा समानकी स्थानीय देवी हुन् भन्ने देखिएको छ ।

जात्राको अर्थ र प्रयोजन के हो ? लुँती अजिमाको प्रतिमालाई देवघर(त्यौड टोल)देखि ढल्को स्थित पीठसम्म र पीठदेखि देवघरसम्म गराइने यात्रा वा जात्राको अर्थ के हो र यो के प्रयोजनको लागि गरिएको हो ? यस अध्ययनको यो दोस्रो शोध प्रश्न हो । त्यसैले यस विषयमा संकलित तथ्यहरू के सङ्केत गर्दछन् भन्ने विषयम छलफल आवश्यक देखिएको छ ।

काठमाडौं उपत्यकाभित्र हिन्दु एवं बौद्ध धर्म र तिनका तान्त्रिक पद्धतिमा आस्था राख्ने स्थानीय व्यक्तिहरू सबैले पूजा उपासना गर्ने, आमा स्वरूपका माई र हजूरआमा स्वरूपका अजिमा नामका साभा देवीहरू रहेको तथ्य मेरी स्लसरले उल्लेख गरेकी छन् (Slusser, 1982, p.307) । यस तथ्यलाई थप व्याख्या गर्दै मेरी एण्डरसनले काठमाडौंको प्रत्येक समुदाय, गाउँ र बस्तीलाई संरक्षण गर्ने संरक्षक देवीहरू रहेको र ती संरक्षक देवीहरूको वार्षिक उत्सवमय जात्रा मनाइने गरेको तथ्य उल्लेख गरेका छन् (Anderson, 1977, p.194) । सप्तमातृकाहरूको संख्या बढेर अष्टमातृका भएपछि उनीहरू अष्टदिक्पालको भूमिकामा रूपान्तरित भएको र आठै दिशामा रहेर बस्तीको संरक्षण गर्दछन् भन्ने विश्वास मध्यकालमा काठमाडौं उपत्यकामा विकसित भएको देखिन्छ । यसरी उनीहरू अग्नी इन्द्र तथा अन्य दिक्पाल देवता सरहका काठमाडौं उपत्यकाका अभिभावक वा संरक्षक देवी बन्न पुगे, जुन कुरा उपत्यकामा गरिने परम्परागत दिशी पूजालाई हेर्दा स्पष्ट हुन्छ, जहाँ मातृकाहरूलाई दिक्पालकै रूपमा पूजा गरिन्छ (Slusser, 1982, p.344) । नेपालमा जस्तै भारतमा पनि मातृकाहरूलाई अष्टदिक्पाल मान्ने र उनीहरूले आठदिशामा बसेर अभिभावक र संरक्षकको काम गर्दछन् भन्ने

विश्वास रहेको छ । नवदुर्गाहरूमध्ये एक मध्यभागमा बस्ने र बाँकी आठ मातृकाहरू आठ दिशामा रहन्छन् भन्ने विश्वास भारतमा पनि रहेको पाइन्छ भन्ने विवरण गोपिनाथ रावले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् (Rao, 1914, p.356) । लुँती अजिमाको जात्राको अवसरमा होम र राँगोहरू बलि दिनुपूर्व भूत प्रेतहरूलाई सन्तुष्ट पार्न लुँती अजिमा पीठभित्र रहेको दिक्पालको प्रतिक प्रस्तरमा पूजाआजा गर्ने परम्परा रहेको छ, (Hoek & Shrestha, 1992, p.64) । यस बाहेक हरेक अजिमा वा माईहरूको देवघर बस्तीको बीचमा बनाउने र उनको पीठ मसानघाट क्षेत्रमा बनाउने परम्परा रहेको देखिन्छ भने यी अजिमाहरू भैरव र तान्त्रिक गणेशसँग विशेष सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् । लुँती अजिमाको सन्दर्भमा पनि यो विशेषता देखिन्छ ।

यी सबै तथ्यहरूतर्फ विचार गर्दा मध्यकालमा अजिमाहरूलाई अष्टदिक्पालको रूपमा बस्तीको संरक्षक मान्ने गरिन्थ्यो । बस्तीको रक्षा गर्ने क्रममा उनीहरूको रक्षाशक्ति क्षीण हुँदै जान्छ र त्यसको लागि यी अजिमाहरूलाई मसानघाट क्षेत्रमा रहेका उनीहरूका पीठमा लगेर पूजा, होम र पशुबलि सहितको तान्त्रिक पूजा गर्दा भैरव र तान्त्रिक गणेशबाट यी माई वा अजिमाहरूमा रक्षाशक्ति पुनः सञ्चार हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्थ्यो । लुँती अजिमाको जात्रा पनि यस्तै रक्षाशक्ति पुनः सञ्चार गराउन त्यौडको देवघरबाट विष्णुमती किनारको मसानघाट क्षेत्रमा बनाइएको उनको पीठमा लैजाने, त्यहाँ भैरव र गणेशका साथमा तान्त्रिक होम, जीव आहुति र पशुबलि सहित शाक्त तान्त्रिक परम्पराको पूजा गर्ने र शक्ति पुनः सञ्चार गराई अर्को एक वर्षको लागि बस्तीको रक्षा गर्न सामूहिक उत्सवका साथमा देव घरमै स्थापित गराउने विधि हो भन्ने देखिन्छ ।

यो कस्तो होम हो ? लुँती अजिमाको जात्राको अवसरमा उनको पीठमा रात्रिकालमा गरिने जीव जन्तु र पंक्षीहरूको आहुति सहितको होम कस्तो प्रकृतिको होम हो ? भन्ने अर्को शोध प्रश्न रहेको छ । यस विषयमा संकलित तथ्यहरूमाथि छलफल आवश्यक देखिएको छ ।

विगतमा प्रचलनमा रहेको र हाल प्रतिकात्मक रूपमा मात्र सम्पन्न हुने यो होम रात्रिकालमा राँगोहरूको बलि चढाई सकेपछि आरम्भ हुन्छ । होममा मल्ल राजखलक पुरोहित र कर्माचार्य पुजारीको रूपमा रहन्छन् । होमको अवसरमा पुजारीले मन्त्रका साथमा ३२ प्रकारका अन्न, गोडागुडी र फलफूलहरू अर्पण गर्दछन् भने पुरोहितले मन्त्र विना नै जलचर, स्थलचर, उभयचर र नभचर समेत सबै प्रकृतिका जीवहरू (भंगेरा, फट्याङ्ग्रा, माछा, र अन्त्यमा सर्पका) एक एक जोडी अग्नी कुण्डमा आहुति गर्ने चलन रहेको थियो भने अर्को एक एक जोडी यज्ञकुण्ड अगाडिबाट मुक्त गरिदिन्छन् । यस होममा समयवजि पनि आवश्यकता पर्दछ जसमा रक्सी, मासु, भटमास, चिउरा र अदुवा आदि समावेश हुन्छन् र तान्त्रिक परम्परामा यी पन्चतत्त्वका प्रतिक मानिन्छन् ।

यी समग्र तथ्यलाई भन्दा यस होममा हुने सर्पको आहुतिलाई मात्र विशेष ध्यान दिएर कतिपय लेखकहरूले यस होमलाई सर्पाहुति होम भनी महाभारतमा वर्णित जनमेजयले गरेको सर्पाबलि होमसँग सम्बन्धित देखाउन खोजेको पाइन्छ भने महाभारत महाकाव्यमै वर्णित अर्जुन र कृष्णको सहायताले अग्नी देवले खण्डव वनमा गरेको जीवजन्तुको संहारको कथासँग जोडेर हेर्ने गरेको देखिन्छ, (Hoek & Shrestha, 1992) । यस होममा वैदिक होममा जस्तै घ्यू, अन्न तथा फलफूल पनि आहुति गरिन्छ भने सर्प बाहेक भंगेरा, फट्याङ्ग्रा, माछा तथा राँगोको मासु तथा टाउको पनि आहुति गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । मुख्य कुरा खण्डव वनमा अग्नीले समग्र जीवको विनास गरे जस्तो यसमा सबै जीव नष्ट गरिदैन, एक एक जोडी जीवलाई मुक्त पनि

गरिन्छ । जनमेजयले गरेको सर्पाहुति होममा जस्तो यहाँ सर्प मात्र पनि आहुति गरिदैन, अन्य जीवजन्तु पनि आहुति गरिन्छ । त्यसैले यो होम विशेष र मौलिक खालको देखिन्छ । वास्तवमा यो वैदिक होम विधि र शाक्त तान्त्रिक होम विधि आपसमा मिसिएर बनेको विशिष्ट होम हो जसमा लुँती अजिमाको क्रोध शान्त पार्न र उनमा रक्षाशक्तिको पुनः सञ्चार गर्न जलचर, स्थलचर, उभयचर र नभचरको प्रतिनिधित्व गर्ने जीवहरूको आहुति गरिन्छ । यस होमको निरन्तरता रहोस् भन्नको लागि जीवको अस्तित्व रक्षा हुनुपर्दछ भन्ने मान्यताका कारणले एक एक जोडी जीवहरूलाई मुक्त पनि गरिन्छ । त्यसैले यो काठमाडौँ उपत्यकामा मध्यकालमा विकसित भएको शाक्त तन्त्र परम्पराको मौलिक खालको जीव आहुति होम हो भन्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष: मध्यकालमा काठमाडौँ उपत्यकामा हिन्दु र बौद्ध धर्ममा तान्त्रिक परम्परा निकै लोकप्रिय रहेको थियो । यसै क्रममा दुवै धर्मका साझा मातृशक्तिहरूको कल्पना गरियो र स्थानीय नाम भएका अजिमा सम्बन्धी विश्वासको विकास भयो । यस्ता अजिमाहरू पौराणिक कालका सप्त वा अष्टमातृकासँग सम्बन्धित मानिए तापनि स्वरूपमा र व्यक्तित्वमा भिन्न कल्पना गरिएको थियो । उनीहरू विशेषगरी बस्तीका रक्षक मातृशक्ति थिए । भैरव र तान्त्रिक गणेशसँग विशेष सम्बन्धित यी अजिमाहरू शाक्त तान्त्रिक विधिबाट पूजा गरिने हिन्दु र बौद्ध धर्मावलम्बी नेवार समुदायका साझा देवी थिए । यसै मान्यता अनुसार काठमाडौँ सहरको संरक्षक देवीको रूपमा स्थापित स्थानीय देवी लुँती अजिमा हुन् । अष्टमातृका मध्ये इन्द्राणीसँग सम्बन्धित देखाइए तापनि यिनको व्यक्तित्व ऋग्वेद, महाभारत र पुराणहरूमा वर्णन गरिएको जस्तो देखिदैन । यी स्थानीय कल्पना र विश्वासको आधारमा विकसित स्थानीय मातृशक्ति हुन् । हरेक वर्ष यिनलाई रक्षाशक्तिको पुनः सञ्चार गराउन त्यौडस्थित उनको देवघरबाट विष्णुमती नदी किनारको मसानघाट क्षेत्रको पीठमा लैजाने र विशेष तान्त्रिक पूजा, पशुबलि तथा जीव आहुति होम गरी रक्षाशक्तिको पुनः सञ्चार गराई उनकै देवघरमा स्थापित गराउने उत्सवको रूपमा यो जात्रा प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । यस अवसरमा गरिने होम पनि वैदिक होमभन्दा भिन्नखालको विशेष शाक्त तान्त्रिक जीव आहुति होमको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

Anderson, M.M. (1977). *The festivals of Nepal (2nd edition)*. Rupa and Co.

Bangdel, L.S. (1982). *The early sculptures of Nepal*. Vikas Publishin House.

Coon, E. (1989). Possessing Power: Ajima and her medium. *Himalaya, the journal of the association for Nepal and Himalayan studies*. 9(1). pp. 1-9 Retrieved from: <https://digitalcommons.macalester.edu/himalaya/vol9/iss1/5>

Goswami, M., Gupta, I. & Jha P. (2005). Saptamatrikas in Indian art and their significance in Indian sculpture and ethos: A critical study. *Anistorition*. vol.9 section AO51 pp. 1-8 Retrieved from <http://www.anistor.co.hol.gr/index.htm>.

Gutschow, N., Kolver, B. & Shrestha I. (1986). *Newar towns and buildings: An illustrated dictionary Newari-English*. Hans Richard publications. Service.

- Hoek, B.V.D. & Shrestha B. (1992). The Sacrifice of serpents. Exchange and non-exchange in the sarpabali of Indrayani Kathmandu. In *Bulletine de l'Ecole francaise d'Éxtrême Orient. Tome 79(1)* PP.57-75 Doi: <http://dx.doi.org/10.3406/befeo.1992.1812>
- Indrani Devi-Wife of lord Indra (n.d.). Retrieved on feb.4 2023, from <https://www.rudraksharatna.com/articles/goddess-indrani>
- Letha, S. (2019) *The concept of sakti in Puranas*. Un Published PhD Dissertation submitted to the department of Sanskrit vedanta. Shree Sankaracharya University of Sanskrit Kalady. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/10603/358992>
- Payne, R.& Witzel, M (ed.) (2016) *Homa variations: The study of ritual change across the Longue Duree*. Newyork: Oxford University press.
- Peter, P.D. (2016) *The Venus figurines*. Seminar Paper presented in the University of Zadar center for foreign language, December 21st 2016. Retrieved on July 26, 2022 from: [\(29\) The Venus Figurines \(seminar paper\) | Pio Domines Peter - Academia.edu](#)
- Rao, G.N. (1914). *Elements of Hindu iconography Vol.1 Part 2*. The law printing house Retrived from. https://archive.org/details/dBr_t_elements-of-hindu-iconography-vol-1-part-2-t.-a.-gopinatha-rao/page/n149/mode/2up
- Regmi, D.R. (1960). *Medieval Nepal A history of the three kingdoms 1520 A.D. to 1768 A.D. Part II*. Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay.
- Rijal, B.K. (1979). *Archaeological remains of Kapilvastu, Lumbini and Devdaha*. Educational Enterprise Ltd.
- Slusser, M.S. (1982). *Nepal Mandala: A cultural study of the Kathmandu valley Vol.1*. Princeton Universtty press.
- Soffer, O., Adovasio, M. & Hyland, D. C. (2000). The Venus figurines: Textiles, basketry gender and status in the upper Paleolithic. *Current Anthropology* Vol 41(4) pp.511-537
- जोशी, हरिराम (वि.सं.२०६०), *नेपालका चाडपर्व*, जोशी रिसर्च इन्टीच्युटका निमित्त ई सुशिलराम जोशी ।
- नकर्मि, पुण्य (१९८४), विष्णुमतीको इन्द्रायणी मन्दिर: एक परिचय, *नेप्लीज कल्चर (Nepalese Culture)* भोलुम ४ पृ. ५२-५६ ।
- मानन्धर, तीना (२००८), इन्द्रायणी जात्रा: वाला चतुर्दशीको एक भिन्नै रूप. *मतिना* वर्ष २ (७) पृ. २६-२८ ।
- श्रेष्ठ, शुक्रसागर (वि.सं.२०५७), *कीर्तिपुरको सांस्कृतिक र पुरातात्विक इतिहास*, नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।